

Burgers met een migratie- en vluchtelingenachtergrond over de klimaat- en energietransitie

Een verkennend onderzoek van de Alliantie Inclusieve Energietransitie

Ewoud Butter
Alliantie Inclusieve Energietransitie (AIE)
December 2023

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Resultaten van de interviews	7
2.1. Samenstelling van de groep geïnterviewden	7
2.2. Associaties bij woorden 'klimaat', 'energie' en 'verduurzaming'	9
2.3. Gesprekken over klimaat, duurzaamheid en energie	11
2.4. Zorgen over de toekomst	12
2.5. De energierekening	12
2.6. Energietoeslag	12
2.7. De impact van de hoge energiekosten	13
2.8. Energieleverancier	13
2.9. Energiebesparende maatregelen	14
2.10. Hulp bij energiebesparende maatregelen	15
2.11. Afval scheiden en hergebruik van spullen	15
2.12. Circulair: Spullen een tweede leven gunnen	16
2.13. Aankoop van spullen	16
2.14. Impact op gezondheid	17
2.15. Sociale rechtvaardigheid	18
2.16. Oplossingsrichtingen	19
3. Verslag focusgroepen	22
4. Gezamenlijk advies	25
Bijlage: Verslag Top van Onderop	28
<i>Energiearmoede: Het perspectief van Nederlanders met een migratieachtergrond en mensen in armoede</i>	28
BIJLAGE: Interviewprotocol; tips en vragen voor de interviewers	31

1. Inleiding

De strijd tegen klimaatverandering en de energietransitie behoren tot de grootste uitdagingen van deze tijd. Het is essentieel dat iedereen meedoet aan de energietransitie en verduurzamingsinspanningen om klimaatverandering tegen te gaan.

Helaas is dat nog niet het geval. Vooral voor mensen met lagere inkomens en Nederlanders met een migratie- en vluchtelingenachtergrond kunnen nog onvoldoende deelnemen. In 2021 publiceerde het Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS), in opdracht van Klimaat Verbond Nederland, een verkennend onderzoek, waaruit blijkt dat bij inwoners met een migratieachtergrond een aantal specifieke belemmeringen de participatie bij de energietransitie in de weg staan.¹ In de publicatie van KIS worden vier hoofdbelemmeringen benoemd: een gevoel van uitsluiting door onvoldoende inclusieve benaderingen, het ontbreken van herkenbare rolmodellen, culturele barrières zoals veranderingen in kookgewoonten, en lage Nederlandse taalvaardigheid, wat resulteert in beperkte toegang tot informatie.

Om te komen tot een inclusieve aanpak hebben zes landelijke (koepel)organisaties van Nederlanders met een migratie- of vluchtelingenachtergrond zich verenigd in de Alliantie Inclusieve Energietransitie. Samen willen ze verduurzaming bevorderen en energiearmoede voorkomen of beperken. Het gaat om de volgende organisaties: Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders (SMN), Inspraakorgaan Turken (IOT), Federatie van Somalische Associaties Nederland (FSAN), Stichting Ocan van Caribische Nederlanders, Vluchtelingen-Organisaties Nederland (VON), en het Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten (NOOM).

De Alliantie Inclusieve Energietransitie (in het vervolg AIE) bevat organisaties, netwerken en sleutelfiguren van vrijwel alle inwoners met een migratie- en vluchtelingenachtergrond, verspreid over het land.

Onderzoek in opdracht van het NKP

Op verzoek van het Nationaal Klimaat Platform (NKP) heeft de AIE dit najaar een verkennend onderzoek gedaan. Het hoofddoel van het onderzoek was om inzicht te verkrijgen in de kennis, beelden, houdingen en (on)mogelijkheden van burgers met betrekking tot de klimaat- en energietransitie.

Specifieke doelstellingen waren het identificeren van meningen, wensen, sentimenten en gedachten van deze groepen ten aanzien van deelname aan de klimaat- en energietransitie, evenals het identificeren van ervaren kansen en knelpunten die zij zien om wél deel te nemen aan de transitie en het voorstellen van mogelijke oplossingen.

Tegelijkertijd met de AIE deed Sterk uit Armoede een vergelijkbaar onderzoek. Sterk uit

¹ Odekerken M., Brock, A., Haydary, M., & Bellaart, H. (2021). *Naar een inclusieve energietransitie. Belemmeringen en bouwstenen bij de participatie van inwoners met een migratieachtergrond*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Armoede is een 'emancipatiebeweging' van, voor, en door de mensen in armoede. Sterk uit Armoede werkt met mensen die ervaringsdeskundig zijn.

De koepelorganisaties die bij de AIE zijn aangesloten werken al jaren met zogenaamde sleutelfiguren. Dit zijn in dit geval individuen die een onderdeel vormen van gemeenschappen van Nederlanders met een migratie- of vluchtelingenachtergrond. Zij hebben toegang tot brede informele en formele netwerken. Ze hebben goede contacten met bevolkingsgroepen die door de overheid en de reguliere instellingen moeilijk bereikt worden. Ze kunnen daarom zowel een link leggen tussen enerzijds 'de systeemwereld' en anderzijds 'de leefwereld' van de groepen die zij goed bereiken.

Methode

In dit rapport wordt verslag gedaan van het onderzoek van de AIE. Het onderzoek is voornamelijk uitgevoerd door de sleutelfiguren uit de netwerken van de organisaties die samen de AIE vormen. Zij zijn in gesprek gegaan met mensen verspreid over het hele land. Aan de hand van een vragenlijst en interviewprotocol (zie bijlage) werden 83 semigestructureerde interviews gehouden. Daarnaast zijn er twee focusgroepen gehouden waaraan 14 mensen deelnamen. In totaal is er met 97 mensen gesproken.

Deze vragenlijst kwam tot stand in een gezamenlijke sessie van de AIE met Sterk uit Armoede. Na een instructiebijeenkomst hebben sleutelpersonen vervolgens gesprekken gevoerd met een divers samengestelde groep respondenten, verspreid over het land.

Van deze gesprekken zijn schriftelijke verslagen gemaakt. Voor het analyseren van een aantal vragen zijn deze ingevoerd en verwerkt met een enquêteprogramma, zodat het mogelijk was sommige vragen niet alleen kwalitatief, maar ook kwantitatief te analyseren. Dit was echter niet bij alle vragen mogelijk. Daarnaast kwamen niet alle vragen in alle interviews aan de orde. In die gevallen kan geen betrouwbare schatting gegeven worden van het aandeel van de geïnterviewden waarop een uitspraak of conclusie van toepassing is.

De AIE en Sterk uit Armoede hebben op een gezamenlijke bijeenkomst op 6 november hun tussentijdse resultaten gedeeld. De resultaten van de AIE zijn eind november ook nog met focusgroep in Eindhoven en een focusgroep in Utrecht besproken.

In dit rapport wordt verslag gedaan van dit verkennende onderzoek. Hoofdstuk 2 van het rapport bevat een uiteenzetting van de belangrijkste resultaten van de interviews. In hoofdstuk 3 vindt u een kort verslag van de twee focusgroepen. Het rapport wordt afgerond met hoofdstuk 4, waarin aanbevelingen worden gepresenteerd die gezamenlijk zijn geformuleerd door AIE en Sterk uit Armoede.

2. Resultaten van de interviews

2.1. Samenstelling van de groep geïnterviewden

Sleutelfiguren van de zes alliantiepartners hebben in oktober, verspreid over het land, in totaal 83 mensen geïnterviewd. Ongeveer twee derde van de interviews vond bij de geïnterviewden thuis plaats. Daarnaast werd er onder andere afgesproken in een buurthuis, een bibliotheek of een moskee. Een kleine 20% van de interviews werd telefonisch of online afgenomen. Ongeveer twee derde van de interviews werd in het Nederlands afgenomen, de overige gesprekken vonden plaats in een taal uit het land van herkomst van de geïnterviewden.

Wantrouwen

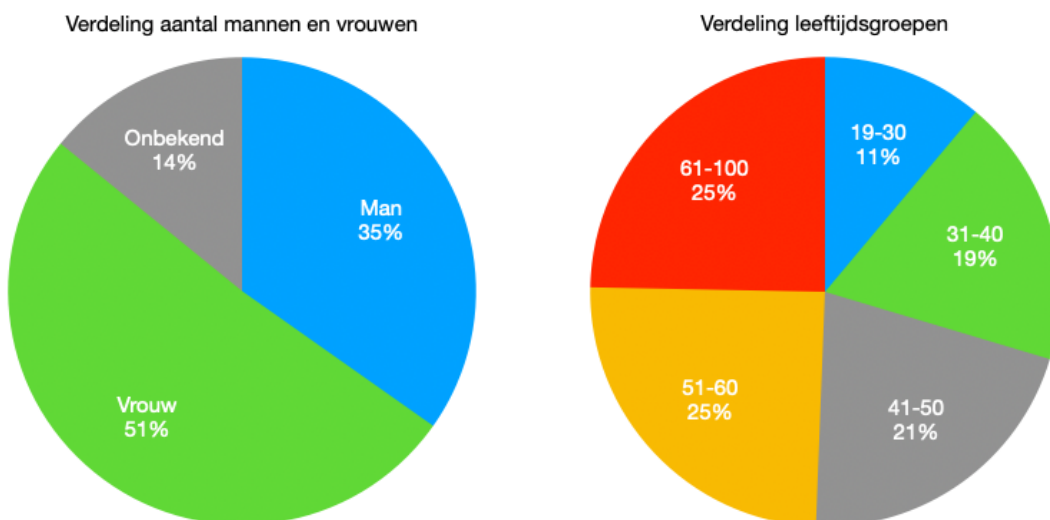
Een klein deel, naar schatting 5% tot 10% van de geïnterviewden moest overtuigd worden om deel te nemen. Zij gaven aan geen vertrouwen te hebben in de overheid en waren bang dat er toch niets met de resultaten zou gebeuren. Enkele andere geïnterviewden gaven daarentegen juist expliciet aan dat ze het fijn vonden dat er nu eens naar hun mening werd gevraagd en waren blij dat het zou worden opgenomen in een rapport.

Representativiteit

De geïnterviewden vormen samen weliswaar een heel diverse groep, maar zijn qua demografische en sociaaleconomische kenmerken nog niet representatief voor alle Nederlanders met een migratie- en vluchtelingenachtergrond. Tegelijkertijd is het relevant te melden dat er wel sprake was van saturatie: nieuwe interviews leverden nog amper nieuwe informatie op, maar bevestigden het beeld dat was ontstaan uit eerdere interviews.

Gender

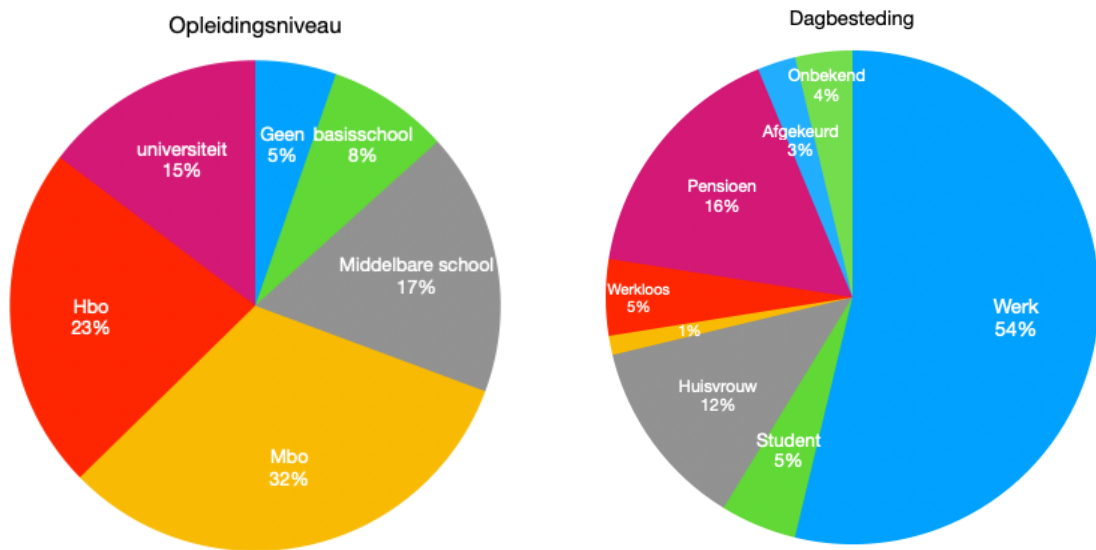
Van de geïnterviewden is 51% vrouw en 35% man. Bij de overige 14% is dit niet geregistreerd. Alle geïnterviewden zijn volwassenen. De helft van hen is 50- plus.

Opleiding en werk

Bijna een derde van de geïnterviewden heeft, voorzover bekend een mbo-opleiding en bijna een kwart een hbo-opleiding. Verder heeft 17% alleen middelbare school (in het land van herkomst), 15% een universitaire opleiding, 8% basisschool en is 5% nooit naar school geweest.

Voorzover bekend heeft meer dan de helft (54%) van de geïnterviewden een baan, 16% is met pensioen gegaan en 12% beschouwt zichzelf als huisvrouw of huismoeder en verder is 5% student, 5% werkloos en is 3% afgekeurd.

Ruim driekwart van de geïnterviewden (77%) woont in een huurwoning. De rest (23%) van de respondenten woont in een koopwoning.

2.2. Associaties bij woorden 'klimaat', 'energie' en 'verduurzaming'

Bij een deel van de geïnterviewden waren begrippen als klimaat, verduurzaming, energietransitie niet bekend. Het interview met deze personen begon daarom met een uitleg van deze begrippen.

Bij de woorden 'klimaat', 'energie' en 'verduurzaming' hebben de geïnterviewden verschillende associaties. Het woord dat het vaakst genoemd wordt is 'kosten'. Ook andere vaak genoemde woorden als 'energiekosten', 'duurder', 'energierekening' e.d. maken duidelijk dat veel geïnterviewden zich zorgen maken over de gevolgen van de klimaat- en energietransitie voor hun portemonnee.

Andere woorden die vaak genoemd worden zijn 'aarde', 'klimaatverandering', 'opwarming', 'milieu', 'gas', 'verwarming', 'water' en 'weer'. Verder vallen er veel woorden die verwijzen naar milieurampen ('bosbranden' en 'overstromingen') en zorgen voor toekomstige generaties als 'kinderen', 'kleinkinderen' en 'toekomst'.

Hieronder ter illustratie een woordwolk met de woorden die het vaakst genoemd werden.

Specifiek bij het woord '**energie**' moet het merendeel van de mensen vooral aan financiële kwetsbaarheid denken. Veel mensen geven aan moeilijk rond te kunnen komen en angst te hebben voor een hoge en stijgende prijs voor energie. Ook wordt bij dit woord gedacht aan het gebruik van hernieuwbare energiebronnen zoals zonnepanelen en windenergie.

- Ik denk dan aan de elektriciteit die steeds duurder is geworden en dat we nu al alles moeten doen om de kosten laag te houden.*
- Het is gewoon onbetaalbaar voor de meesten. Mensen met hogere inkomens kunnen hieraan meedoen, maar voor de meeste met lage inkomens is dat niet mogelijk ook als er een wil is.*

Specifiek bij '**klimaat**' denken mensen aan zaken als opwarming van de aarde, klimaatverandering, milieuproblemen, activisten en natuurrampen. Bij dit laatste wordt soms ook verwezen naar recente of mogelijke rampen of mislukte oogsten in landen van herkomst.

- Door de bosbranden in Turkije heb ik pas echt ingezien dat er klimaatverandering is. Ik denk er vaak aan.*

Geïnterviewden maken zich zorgen over de leefbaarheid van de aarde en de toekomst van hun (klein)kinderen.

- 'Bij 'klimaat' 'energie' en 'verduurzaming' denk ik aan het behoud van onze aarde voor de toekomstige generaties, zoals die van mijn kind en wellicht haar kinderen. En daarnaast vooral over bewustwording.*

Bij '**verduurzaming**' wordt vaak gedacht aan maatregelen zoals het isoleren van huizen, het hergebruik van materialen en milieubewustzijn. Er is ook in dit verband aandacht voor de kosten en de toegankelijkheid van duurzame opties.

- Over verduurzaming zegt een mevrouw het volgende: "Duurzaam leven moet je dan ook een dikke portemonnee nodig hebben."*

Diverse respondenten maken zich zorgen over de machteloosheid om iets te veranderen en ervaren negativiteit rondom het onderwerp, terwijl enkele anderen zich juist positief willen inzetten voor een duurzamere toekomst.

- Ik krijg altijd het gevoel dat wij hier zo weinig aan kunnen veranderen.*
- Als ik aan het klimaat denk, komt vooral het gevoel van machteloosheid bij me op.*
- Ik zie kansen voor een betere toekomst. Ik ben positief over de mogelijkheden om bij te dragen aan een duurzamere wereld. Ik wil hier eigenlijk positief over blijven. Er is zoveel negativiteit.*

Tot slot werd er door enkelen gereageerd op het beeld dat de woorden samen oproepen. Dat leidde tot quotes als:

- *Ik denk aan de verwarming van de aarde en de (verwachte) gevolgen, Extinction Rebellion, greenwashing, Europese regelgeving zoals statiegeld op plastic tasjes en blikjes, de voedselindustrie, het feit dat geen belasting wordt betaald over kerosine etc.*

2.3. Gesprekken over klimaat, duurzaamheid en energie

Het merendeel van de geïnterviewden geeft aan zo nu en dan met huisgenoten, familieleden, vrienden of collega's te spreken over klimaat, duurzaamheid en energie. Het gaat dan meestal over de stijgende kosten van energie.

- *Ik praat wel met mijn dochter over energie. Zij zegt dat ik moet opletten dat ik niet veel energie verbruik, zodat ik straks geen hoge energierekening krijg.*

In huishoudens betreft het soms felle discussies over het gebruik van energie en water: lampen die onnodig branden, kinderen die te lang of te vaak douchen of discussies over de hoogte van de temperatuur in huis. Met familieleden, collega's en vrienden wordt gesproken over mogelijkheden om de energierekening te verlagen.

Over klimaatverandering en verduurzaming wordt over het algemeen weinig gesproken. Respondenten geven aan hiervoor te weinig kennis over het onderwerp te hebben, het als een 'ver-van-mijn-bed-show' te ervaren of er geen tijd voor te hebben. Anderen hebben het gevoel dat ze geen wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan het voorkomen van klimaatverandering. Verduurzamen wordt door enkelen als luxe bestempeld.

Een klein deel, naar schatting 5% tot 10% van de respondenten geeft aan wel geregeld met familieleden, vrienden of collega's over klimaatverandering te spreken. Ze proberen milieubewuster te leven en hun levensstijl aan te passen. Ze ervaren vaak dat hun omgeving hun zorgen deelt, maar veel mensen stuiten ook geregeld op verzet van mensen die niet geloven dat het gedrag van de mens impact heeft op klimaatverandering.

- *Zowel mijn gezinsleden als het gros van mijn vrienden kijkt anders naar de klimaatproblematiek. Zij vinden dat er wordt overdreven en dat de natuur zichzelf wel rechttrekt. Bovendien vinden zij niet dat een individu of een klein land als Nederland verandering teweeg kan brengen. Zij vinden alle initiatieven en regelgeving in het kader van duurzaamheid dan ook onzin.*

Enkele respondenten geven aan activiteiten te ondernemen om bewustwording te vergroten. Ze geven voorlichting, bijvoorbeeld bij hun eigen organisatie of in hun moskee, over energiebesparing, energietransitie en -toeslagen.

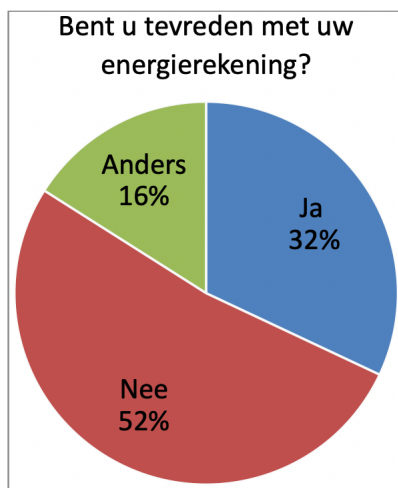
- *Ja zeker met mensen in moskee, daar houden wij activiteiten over dit soort onderwerpen: wij geven informatie over energietransitie, energietoeslagen, regels van gemeente enz.*

Eén geïnterviewde geeft aan wel eens betrokken te zijn geweest bij een acties tegen klimaatverandering. Een andere heeft gedoneerd aan Milieudefensie om een rechtszaak tegen Shell mogelijk te maken.

2.4. Zorgen over de toekomst

Gevraagd naar de toekomst geeft ruim 80% van de geïnterviewden aan zich hierover zorgen te maken. Er zijn vooral zorgen over de gevolgen van de stijgende kosten van energie voor henzelf of voor toekomstige generaties. Een groot deel van de geïnterviewden noemt ook de gevolgen van klimaatverandering, extreme weersomstandigheden, de opwarming van de aarde en mogelijke rampen. Tot slot zijn er mensen die zich zorgen maken over de positie van groepen Nederlanders die door een gebrek aan informatie en hulp onvoldoende zijn voorbereid op de toekomst.

2.5. De energierekening

Ruim de helft van de geïnterviewden is niet tevreden met hun energierekening omdat ze deze te hoog vinden. Een deel van hen licht dit toe. Zij geven bijvoorbeeld aan dat ze in een slecht geïsoleerd huis wonen, dat ze vastzitten aan een ongunstig contract of een groot gezin hebben waardoor ze het moeilijker vinden te besparen op energiekosten. Enkele respondenten geeft aan niet te begrijpen waarom de energierekening zo hoog is, ook zijn er een paar die aangeven het moeilijk te vinden om zuiniger met energie om te gaan.

Ongeveer een derde van de geïnterviewden is tevreden over de energierekening. Ze geven hiervoor als reden dat ze het geluk hebben in een goed geïsoleerd

(nieuwbouw)huis te wonen, dat ze een gunstig(er) contract hebben bij hun (nieuwe) energieleverancier, dat ze energiebesparende maatregelen hebben genomen, zoals zonnepanelen of investeringen in energiezuinige apparaten, of dat ze altijd al zuinig met energie zijn geweest.

Tot slot is ongeveer 16% van de geïnterviewden niet uitgesproken tevreden of ontevreden over hun energierekening. Hiertoe behoren ook een paar respondenten die aangeven geen idee van de hoogte van hun energierekening te hebben, omdat deze wordt beheerd door een ander, in drie gevallen een bewindvoerder, of omdat ze gewoon niet opletten.

2.6. Energietoeslag

Ruim de helft van de geïnterviewden geeft aan vorig jaar de energietoeslag te hebben ontvangen. Een kleine meerderheid heeft dit bedrag besteed aan hun energierekeningen, anderen gebruikten het om schulden af te lossen, om boodschappen te doen of om energiebesparende apparaten te kopen.

Een deel, naar schatting 20% tot 30% van de respondenten, gaf aan een te hoog inkomen te hebben voor de energietoeslag en enkele respondenten met een laag inkomen gaven aan niet op de hoogte zijn van hun recht op deze toeslag. Ook waren er een paar die vertelden dat de drempel om een beroep te doen op toeslagen hoger is geworden door het Toeslagenschandaal.

2.7. De impact van de hoge energiekosten

De impact van energierekeningen op het dagelijks leven en de financiën van mensen varieert sterk, afhankelijk van factoren zoals inkomen, energieverbruiksgewoonten en de mogelijkheden om te besparen en aanpassingen te doen.

De hoge energieprijzen hebben vooral impact op mensen met lagere inkomens, meestal wonend in een huurwoning.

Voor sommigen is het een voortdurende bron van stress. De energierekening heeft aanzienlijke gevolgen voor hun dagelijks leven. Er zijn mensen die fors zijn gaan bezuinigen op het gebruik van energie: ze zetten nog maar zelden de verwarming aan ("Ik gebruik de verwarming bijna nooit"), koken minder vaak ("Om de 2 of 3 dagen wat meer koken en dan alleen even opwarmen") of bezuinigen op het kijken van televisie ("Als ik thuiskom, kijk ik even tv en dan doe ik het uit").

Een kleine meerderheid (54%) geeft aan het huis in de winter nog voldoende te kunnen verwarmen, soms ook door een extra trui aan te trekken of door onder een deken te kruipen.

Er wordt bezuinigd op andere uitgaven dan energie om de rekening te kunnen betalen. Zo vertelt een moeder: "Er is geen financiële ruimte meer voor het kopen van kleren, eten en het betalen van ledencontributie voor de sportvereniging."

En een andere, oudere vrouw vertelt dat zij en haar man geld hebben moeten lenen van hun kinderen en die met de energietoeslag hebben kunnen terugbetalen.

Ook geeft iemand door de hoge lasten in de financiële problemen te zijn gekomen. "Ik heb een bewindvoerder die mijn financiële zaken behartigt. Ik krijg momenteel voedselpakket van de voedselbank. Ik kan niet eens naar een kapper gaan."

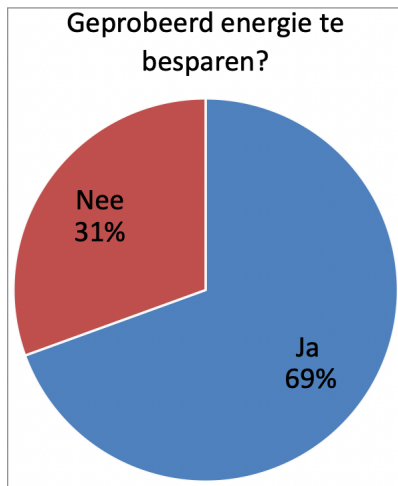
Er zijn ook mensen met andere problemen ("door de investering in zonnepanelen hebben we even wat minder te besteden") en een enkeling wil zich niet laten beperken door de energieprijzen: "Het boeit mij niet meer. Door het besef dat het duurder wordt en dat je het niet meer goed kan volgen. Dan heb ik er geen zin meer in. Als ik een uurtje langer tv wil kijken, dan doe ik dat ook, want voor mij heeft besparing geen zin meer."

2.8. Energieleverancier

Van de geïnterviewden is een kleine 25% het afgelopen jaar van energieleverancier veranderd. De meeste van hen zijn tevreden over deze stap, maar enkelen geven aan nu duurder uit te zijn.

Van degenen die niet van energieleverancier zijn veranderd, geeft meer dan de helft aan tevreden te zijn met de huidige leverancier. Enkele geïnterviewden denken dat het niet veel uitmaakt. Eén geïnterviewde laat weten: "Ze willen allemaal geld over onze ruggen verdienen." Enkele anderen geven expliciet aan wel een andere energieleverancier te willen hebben, maar ze weten niet hoe het moet of zitten om verschillende redenen vast aan een bepaalde leverancier.

2.9. Energiebesparende maatregelen

Ongeveer 70% van de geïnterviewden geeft aan energiebesparende maatregelen te hebben genomen. De meesten doen dit, zoals ook hierboven werd geschetst, door het energiegebruik beter te monitoren en zuiniger om te gaan met verwarming, elektrische apparaten en warm water. De verwarming wordt bijvoorbeeld een paar graden lager gezet, er worden vaker warme kleren in huis gedragen, de televisie gaat minder vaak aan en er wordt korter en soms ook veel minder vaak gedoucht. In een enkel geval had een man al meer dan een jaar de verwarming niet aan gedaan.

Een deel van de geïnterviewden heeft maatregelen genomen om de woning beter te isoleren. Het nemen van energiebesparende maatregelen is vooral een uitdaging voor huishoudens in slecht geïsoleerde huizen (meestal huurwoningen) en in huishoudens met kinderen.

Behalve bespaard, wordt er door sommigen ook geïnvesteerd om op langere termijn energie te besparen. Vooral eigenaren van koopwoningen investeren relatief vaker in het isoleren van het huis, in zonnepanelen en een enkel geval zijn ze ook overgegaan tot het stoppen met het koken op gas. Mensen die in huurwoningen wonen geven meestal aan voor dergelijke investeringen afhankelijk te zijn van de verhuurder. Bij een deel van hen bestaat de angst dat energiebesparende maatregelen tot een forse verhoging van de huur zal leiden. Ongeveer 20% geeft dit expliciet aan.

Behalve om kosten te besparen geven de geïnterviewden ook andere motieven om te letten op het energie- en watergebruik. Meer dan de helft van de respondenten geeft desgevraagd aan dat ze sowieso zuinig zijn met alles. Dat komt volgens hen door hun opvoeding, hun culturele of religieuze achtergrond ("verspilling mag niet van het geloof") of omdat ze afkomstig zijn uit een land waar energie en water schaarse bronnen zijn. Anderen besparen energie en water vanwege het milieu of een lokaal probleem als rattenoverlast.

Van degenen die geen energiebesparende maatregelen hebben genomen, geeft bijna de helft aan niet te weten hoe ze energie kunnen besparen. Anderen geven aan het wel te weten en ook te willen, maar dat ze hierbij afhankelijk zijn van de verhuurder. Tot slot zijn er een paar respondenten die niet overwogen hebben om energie te besparen of die aangeven dat ze bijvoorbeeld geen water meer kunnen besparen uit hygiënische of religieuze redenen (wassen voor het gebed).

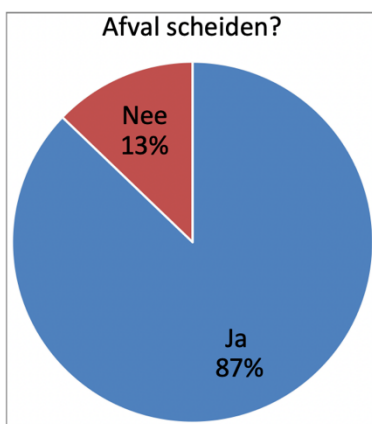
2.10. Hulp bij energiebesparende maatregelen

Ruim 60% van de geïnterviewden heeft geen idee waar ze hulp zouden kunnen vragen als ze op energie zouden willen besparen. Een kleine 40% geeft aan dit wel te weten, maar slechts weinigen van hen geven een concreet voorbeeld of noemen de gemeente.

Ongeveer een derde geeft aan hulp te hebben gekregen bij het nemen van energiebesparende maatregelen. De meeste hulp wordt gezocht bij naaste familieleden, en vrienden. Daarnaast wordt vooral 'de gemeente' als belangrijke vraagbaak genoemd, gevolgd door de energieleverancier en het internet. In een enkel geval wordt ook een moskee, een buurthuis of een energicoach genoemd.

Enkele geïnterviewden die op zoek zijn gegaan naar informatie geven aan dat ze de informatie niet toegankelijk vinden. Voor laaggeletterden, mensen die het Nederlands niet beheersen of voor mensen die digitaal minder vaardig zijn, is de informatie niet toegankelijk. Maar ook anderen geven aan dat het taalgebruik vaak te moeilijk is en dat informatie op websites vaak niet overzichtelijk wordt weergegeven.

2.11. Afval scheiden en hergebruik van spullen

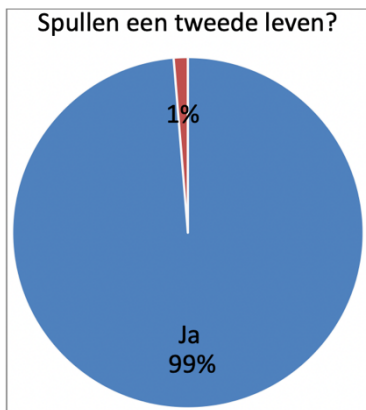
Van alle geïnterviewden geeft 87% aan dat ze thuis het afval min of meer scheiden. Afhankelijk van de voorzieningen in een gemeente gaat het meestal om papier, restafval, glas en blikjes en soms ook om gft afval.

De meeste mensen geven aan dat ze afval scheiden vanwege het gemeentelijke beleid en de aanwezigheid van aparte containers voor verschillende soorten afval. "Ik scheid mijn afval omdat het verplicht is gesteld door de gemeente", zegt een vrouw.

Anderen het beschouwen als een manier om een positieve impact op het milieu te hebben, ze willen een goed voorbeeld aan hun kinderen geven. Ook zijn er een paar die aangeven het statiegeld op flessen of blikjes goed te kunnen gebruiken en is er iemand die het doet om het rattenprobleem in Amsterdam tegen te gaan

Degenen die geen afval scheiden doen dit meestal niet omdat het afval in hun omgeving niet gescheiden wordt ingezameld. Ook zijn er enkele mensen die zichzelf hiervoor 'te laks' noemen, of die aangeven dat het geen zin heeft omdat afval volgens hen gescheiden wordt ingezameld, maar niet gescheiden wordt verwerkt. Ook zijn er twee geïnterviewden die aangeven geen tijd of te veel stress te hebben voor afvalscheiding.

2.12. Circulair: Spullen een tweede leven gunnen

Bijna alle geïnterviewden (99%) geven aan dat ze gebruikte spullen een tweede leven gunnen. Dit geldt allereerst voor kleding die meestal wordt weggegeven of soms wordt verkocht. Spullen worden ook gedoneerd aan familie, goede doelen, kringloopwinkels, moskeeën en het land van herkomst. Sommigen verlengen de levensduur van spullen van henzelf of anderen door ze te repareren.

Belangrijke redenen om spullen een tweede leven te gunnen is het tegengaan van verspilling en het helpen van anderen die het minder hebben. Daarnaast spelen

milieuoverwegingen een rol. Een van de respondenten legde uit: "Ik wil vooral kleding hergebruiken, omdat de mode-industrie een aanzienlijke impact heeft op het milieu."

Voor sommigen van de respondenten ligt het hergebruiken van spullen diepgeworteld in hun migratieachtergrond en culturele normen. Ook worden religieuze argumenten genoemd. Een respondent gaf aan: "Vanuit mijn geloofsovertuiging (Islam) is het belangrijk om de medemens te helpen. Dit is een van de vele manieren waarop dit kan."

Soms wordt ervoor gekozen om spullen weg te gooien vanwege beperkte reparatiemogelijkheden en hoge kosten, zelfs als er een motivatie is om het milieu te sparen. Dit illustreert de complexiteit van de besluitvorming achter het geven van spullen een tweede kans.

2.13. Aankoop van spullen

Bij de aankoop van nieuwe spullen kijkt het merendeel van de geïnterviewden in eerste instantie naar de prijs en de kwaliteit. De milieubelasting, het energieverbruik of de omstandigheden waarin producten worden gemaakt hebben voor de meesten geen prioriteit. Een van hen legde uit: "Bij voedselaankopen let ik vooral op prijs en beschikbaarheid, omdat ik een gezin met jonge kinderen heb en op het budget moet letten." Anderen geven aan bij voeding ook te letten op de voedingswaarde.

Sommige respondenten geven aan dat ze best bewuster zouden willen kopen, maar dat ze zich beperkt voelen door hun financiële situatie en daarom voornamelijk letten op de prijs. Een mevrouw vertelt: "Ik let vooral op de prijs. Ik let er bijvoorbeeld niet op waar de kleding vandaan komt, maar ik kijk alleen of ik het kan betalen."

Bij de aankoop van nieuwe elektrische apparaten geven enkele respondenten aan veel waarde te hechten aan het energielabel, maar enkelen geven aan de indruk te hebben dat veel mensen in hun omgeving dat nog niet doen. Een man: "Toen we laatst een nieuwe vaatwasser kochten, hebben we ook bewust gekozen voor een apparaat dat minder stroom verbruikt, maar er zijn ook mensen die hier geen kennis over hebben en ook niet kunnen betalen. Dus zij kiezen voor een goedkopere versie en een die veel energie verbruikt wat uiteindelijk leidt tot hoge energie kosten."

Bij de keuze van het vervoer spelen de kosten ook een doorslaggevende rol, al wordt er door enkelen wel rekening gehouden met de milieubelasting. Een jonge vrouw: "Ja, mijn liefvallige vriend herinnert mij er altijd aan wat voor impact een vliegtuig heeft op het milieu. Ik sta er nu ook meer bij stil. Dat betekent echter niet dat ik nooit met het vliegtuig reis. Ik probeer dit wel te beperken en waar mogelijk buiten verre reizen met de trein of andere milieuvriendelijke vervoersmiddelen te reizen."

Diverse respondenten geven aan dat ze voor de kortere afstanden proberen minder vaak voor de auto en vaker voor de fiets of het OV te kiezen. Voor een reis met het gezin is de auto echter snel een goedkoper alternatief. Sommigen geven ook expliciet aan te kiezen voor het gemak van een auto ("Ik denk eerder aan mijn comfort dan aan het milieu"). Ook voor een reis naar het land van herkomst is er in de meeste gevallen geen betaalbaar alternatief voor het vliegtuig.

2.14. Impact op gezondheid

Ongeveer een kwart van de respondenten geeft aan dat zij zelf of hun huisgenoten last hebben (gehad) van gezondheidsklachten die in hun beleving gerelateerd kunnen worden aan het klimaat of de energietransitie.

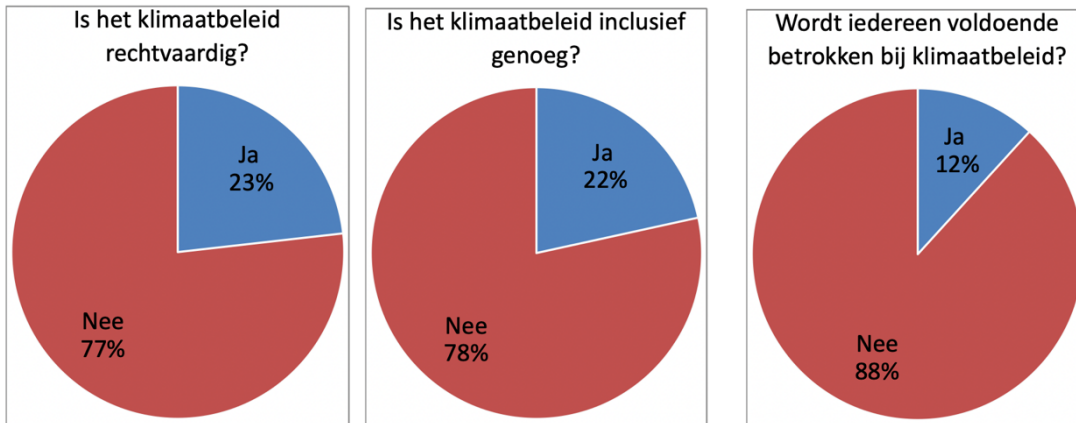
Zo geven diverse geïnterviewden aan dat ze in slecht geïsoleerde huizen eerder ziek worden door kou en tocht. Enkele ouders geven aan dat ze de temperatuur in huis moeten handhaven vanwege de gezondheid van hun kinderen. Een respondente vertelt dat ze zelf geen gezondheidsklachten heeft, maar ze ziet het wel in haar omgeving. Ze vertelt over een alleenstaande man met zes kinderen die leeft van de bijstand. "Hij vreest zo erg voor hoge kosten dat de verwarming nooit aanstaat, hooguit een keer per week douchen. In de wintermaanden hebben zij altijd gezondheidsproblemen."

Een andere vrouw vertelt over een client van haar die vanwege de hoge energie- en gaskosten niet meer naar de tandarts durfde terwijl dit hoognodig was.

Enkele geïnterviewden geven ten slotte aan dat het klimaat en vooral de energiekosten hen veel stress opleveren en tot slapeloze nachten leiden.

2.15. Sociale rechtvaardigheid

Ongeveer 10 procent van de geïnterviewden geeft aan dat ze onvoldoende kennis van het beleid hebben om het te kunnen beoordelen op rechtvaardigheid of inclusiviteit.

Van degenen die deze vraag wel kunnen beantwoorden geeft ruim drie kwart aan de indruk te hebben dat het klimaat- en energiebeleid niet rechtvaardig en niet inclusief genoeg is. Veel van hen hebben de indruk dat vooral Nederlanders met een hoger inkomen en een hogere opleiding bevoordeeld worden ("veel voorzieningen zoals zonnepanelen en elektrische auto's zijn er alleen voor de rijken"). Ze hebben ook de indruk dat grote bedrijven vaker profiteren dan de gemiddelde burger, zoals een van hen opmerkte: "Het geld dat bestemd is voor klimaatverandering gaat vaker naar grote projecten en bedrijven dan naar mensen in mijn buurt."

Sommige respondenten uitten hun twijfels over de eerlijkheid van specifieke beleidsmaatregelen, zoals het gebruik van emissierechten door bedrijven of de regels voor teruglevering van stroom door middel van zonnepanelen.

Het beleid pakt volgens de meeste geïnterviewden vooral oneerlijk uit voor de lagere inkomens, de lagere of praktisch opgeleiden of 'de gewone burgers'. Een deel van de respondenten noemt daarnaast specifiek Nederlanders met een migratieachtergrond en enkelen noemen jongeren. Één geïnterviewde wijst op de groep die te weinig verdient voor bijvoorbeeld een elektrische auto, maar net te veel verdient om in aanmerking te komen voor toeslagen en overheidssteun.

Er wordt ook door diverse respondenten gewezen op de in hun ogen onvoldoende toegankelijkheid van de overheidscommunicatie. Die pakt oneerlijk uit. Er is behoefte aan communicatie die begrijpelijk is voor alle burgers, ongeacht hun taalvaardigheid en hun digitale vaardigheid. Een respondent vertelde: "Ik vind dat de overheid beter moet communiceren in de taal van de mensen, vooral voor degenen die de taal niet goed beheersen. Informatie zou inclusiever moeten worden verspreid."

Hoewel hier niet expliciet naar gevraagd is, hebben enkele interviewees het idee dat er over het algemeen meer vertrouwen is in de lokale overheid dan in de landelijke overheid. In de

antwoorden van de geïnterviewden is dit ook terug te zien: over de gemeente wordt vaker in positieve bewoordingen gesproken.

Over energieleveranciers bestaan sterk gemengde gevoelens. Het zijn de organisaties waaraan hoge bedragen betaald moeten worden, maar ze worden ook ervaren als een logische plek om hulp te krijgen bij energiebesparing.

2.16. Oplossingsrichtingen

Tot slot werd de geïnterviewden gevraagd welke advies ze zouden willen geven aan de minister of beleidsmakers met betrekking tot klimaat, energie en duurzaamheid. Hieruit kwamen de volgende voorstellen voor mogelijke oplossingen naar voren:

1. **Maak het klimaatbeleid eerlijk en deelname voor ieder financieel toegankelijk**

Praktisch alle respondenten geven aan zich grote zorgen te maken over de groepen Nederlanders met beperkte financiële middelen. Ze pleiten voor investeringen in oude huurwoningen en de toegankelijkheid van energiebesparende maatregelen voor mensen met lage inkomens. Duurzaamheid en financiële rechtvaardigheid moeten gecombineerd worden.

Enkele citaten ter illustratie:

- "Beleidsmakers moeten rekening houden met de behoeften van de kleine man en ervoor zorgen dat het klimaatbeleid sociaal rechtvaardig is."
- "Geld moet rechtstreeks naar mensen en hun woningen gaan om hen in staat te stellen deel te nemen aan de energietransitie."
- "Energieprijs moet net zo duur worden als buurlanden, klimaat en duurzaamheid betaalbaar maken."
- "Beleid moet financieel toegankelijk zijn; subsidies kunnen worden verstrekt voor zonnepanelen en energiebesparende oplossingen."

2. **Bewustwording en educatie zijn een gedeelde verantwoordelijkheid:**

Een andere duidelijke rode draad in de reacties is het belang van bewustwording en educatie over klimaatverandering en duurzaamheid. De geïnterviewden benadrukken dat dit gedeelde verantwoordelijkheden zijn van individuen tot beleidsmakers, gemeenschappen en organisaties. Enkele citaten ter illustratie:

- *"Klimaatverandering is een wereldwijd probleem, en het is belangrijk dat iedereen zijn steentje bijdraagt. Bewustwording en actie met betrekking tot klimaatverandering zijn een gedeelde verantwoordelijkheid, of we nu spreken over beleidsmakers, individuen, gemeenschappen of organisaties."*
- *"Investeer in educatie, zodat mensen beter begrijpen waarom bepaalde maatregelen worden genomen en hoe ze zelf kunnen bijdragen aan een duurzamere toekomst."*
- *"Ik zou heel graag willen dat dit op de school van mijn kinderen wordt besproken. Ik merk dat het uitleggen hiervan soms heel lastig kan zijn. Ook word je dan*

geconfronteerd met zaken die je aan een kind niet gelijk wil uitleggen, zoals dat wij het niet breed hebben. Dat hoeft een kind nog niet te weten."

3. Investeer in inclusiviteit en de betrokkenheid van gemeenschappen

In het verlengde hiervan is de aanbeveling om informatie toegankelijker en inclusiever te maken. Geïnterviewden pleiten voor begrijpelijke communicatie en voorlichting in verschillende talen. Spreek de mensen aan in een taal die ze begrijpen, op een wijze die toegankelijk is (bijvoorbeeld door meer gebruik te maken van audiovisuele middelen) en op plekken en via personen waar mensen vertrouwen in hebben. In verband met dit laatste wordt benadrukt dat het van belang is migrantenorganisaties, vluchtelingenorganisaties, religieuze organisaties te betrekken. Zij kennen de culturele en religieuze achtergronden van deze groepen Nederlanders en kunnen in hun benadering een link leggen tussen deze culturele en religieuze factoren, ervaringen in herkomstlanden, duurzaamheid en sociaaleconomische vraagstukken. Enkele citaten ter illustratie:

- *"Beleidsmakers moeten informatie verstrekken en bewustwording creëren in de taal van de mensen en via organisaties om het beleid zo inclusief mogelijk te maken."*
- *"Er moet aandacht worden besteed aan mensen die de taal niet goed beheersen of moeite hebben met complexe informatie."*
- *"Spreek de mensen aan op plekken waar ze toch al komen: in het buurthuis, de moskee, de eigen organisaties."*

4. Bevorder dat de grote vervuilers hun verantwoordelijkheid nemen

Sommige respondenten benadrukken het belang van de industrie bij milieubewustzijn. Ze dringen erop aan dat fabrieken en grote industrieën verantwoordelijkheid moeten nemen voor hun uitstoot en vervuilende praktijken. Deze bewustwording op industrieel niveau is cruciaal voor een effectieve aanpak van klimaatverandering.

- *Ik denk dat de grote bedrijven, de meeste vervuilers aangepakt moet worden. Ik ben van mening dat zij veel meer moeten betalen voor de schade die zij aanrichten voor het milieu.*

5. Stimuleer en bevorder energiebesparend gedrag met (financiële) prikkels

Enkele respondenten benadrukken dat kosten en voorzieningen een belangrijke motivatiebron zijn om gedrag te veranderen. In dit verband wijzen ze erop dat het van belang is openbaar vervoer uit te breiden en gratis of veel goedkoper te maken. Verder wordt de suggestie gedaan om meer mogelijkheden te bieden om afval te scheiden en om burgers financieel te stimuleren om vervuilende apparaten of auto's te vervangen.

Ook wordt door enkele respondenten opgeroepen om verhuurders, waaronder woningcorporaties, met regelgeving of financiële prikkels te stimuleren te investeren in bijvoorbeeld het isoleren van woningen en het plaatsen van zonnepanelen en warmtepompen.

Tot slot geeft een respondent, op grond van meerdere meldingen in zijn omgeving, aan dat er meer opgetreden zou moeten worden tegen energieleveranciers die onjuiste of onvolledige informatie geven.

Enkele citaten ter illustratie:

- Mensen luisteren het beste naar hun portemonnee. Daarop moet je ze dus aanspreken.*
- Maak het openbaar vervoer gratis, geef een premie aan mensen die hun vervuilende auto inleveren.*
- Waarom wordt er door woningbouwverenigingen wel geïnvesteerd in nieuwbouw en amper in oude woningen? Het is toch veel eerlijker wanneer ze beginnen met de slecht geïsoleerde woningen?*

3. Verslag focusgroepen

Eind november organiseerde de AIE twee focusgroepen. Aan deze groepen werden enkele bevindingen uit de interviews voorgelegd. Daarnaast werd hen gevraagd om enkele oplossingen aan te dragen. In dit hoofdstuk een kort verslag van beide focusgroepen.

De eerste focusgroep werd gehouden in Eindhoven en bestond uit acht vrouwen, allen tussen 48 en 60 jaar, waarvan de helft afkomstig was uit Turkije en de andere helft uit Afghanistan. Deze groep bestond uit relatief veel lager opgeleiden: drie (Afghaanse) vrouwen hadden geen opleiding gehad, er was één vrouw met alleen lagere school en één vrouw met alleen religieus middelbaar onderwijs. De overige drie hadden een mbo-opleiding. Twee Turkse vrouwen wonen in een koopwoning, de overige zes vrouwen in een huurwoning. Ondanks taalperikelen (er moest vertaald worden) en aanvankelijk wantrouwen ten opzichte van de overheid, toonde deze groep zich heel geïnteresseerd en gemotiveerd om hun mening te geven en om mee te denken over oplossingen.

De tweede focusgroep vond plaats in Utrecht. Deze groep bestond uit zes Marokkaans-Nederlandse mannen tussen de 30 en 60 jaar en kende relatief meer hoger opgeleiden: drie deelnemers hadden een hbo-opleiding, twee deelnemers een mbo-opleiding en één een universitaire opleiding. Op één na hadden ze allemaal een gezin met kinderen.

Tegengaan van energiearmoede

Deelnemers van de beide focusgroepen herkenden het beeld dat veel mensen met een migratie- of vluchtelingenachtergrond te maken hebben met energiearmoede. Het gaat vaak om mensen met lage inkomens, in slecht geïsoleerde huizen en hoge energiekosten. Met moeite kunnen ze hun huis verwarmen en ze proberen elektrische apparaten soms zo min mogelijk te gebruiken. De maatregelen die de overheid heeft genomen om mensen met energiearmoede te helpen, zijn bij veel mensen onbekend.

In de focusgroep met vrouwen wilden enkele vrouwen weten waar ze terecht kunnen voor een advies van bijvoorbeeld een energiecoach.

In de focusgroep met voornamelijk hoger opgeleide mannen werd benadrukt dat vooral veel praktisch opgeleiden minder gebruik maken van de faciliteiten. Ze zijn onvoldoende geïnformeerd en aanpassingen aan het huis zijn voor hen al snel te duur. Een ander constateerde echter dat ook hogere opgeleide Nederlanders met een migratieachtergrond vaak minder snel overgaan tot investeringen als zonnepanelen of warmtepompen.

De vrouwen kwamen met de volgende concrete tips om meer mensen te bereiken:

- Deur aan deur alle huizen langsgaan door iemand van de wijk om een afspraak te maken
- Inloopspreekuur in buurthuizen in verschillende talen
- Incentives verzinnen voor de mensen om wel mee te doen (niet alleen gratis materialen ter beschikking stellen maar maatwerk en ook in de uitvoering helpen)
- Stimuleringsmaatregelen voor middeninkomens met koophuizen (bijv. korting op materialen en klusteam)
- Een 'frietkar' op de hoek van de straat met statafels erbij (Hierbij werd de opmerking gemaakt: 'Het hoeft niet per sé friet te zijn, maar iets aantrekkelijks zodat mensen

komen en blijven staan'). Hier krijgen mensen voorlichting in verschillende talen en worden afspraken gemaakt om thuis te komen kijken

- Woningcorporaties moeten meer maatwerk leveren. Het is nu te vaak alles of niets. Buren hebben heel andere behoeften dan ik.
- Eigen mensen uit de wijk opleiden en langs de huizen sturen
- Filmpjes opnemen in de eigen taal en een campagne starten die in buurthuizen en zelforganisaties wordt uitgevoerd. Film en napraten. Vervolgens informatie geven over voorzieningen eigen gemeente en dan eventueel een persoonlijke afspraak maken
- Voorlichting in de eigen taal is heel belangrijk

In de focusgroep met mannen werden ook enkele concrete aanbevelingen gedaan:

- Stimuleer woningbouwverenigingen huurders van huizen beter te informeren.
- Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld de Vereniging Eigen Huis die meer zou kunnen doen om de eigenaren van koopwoningen te informeren
- Investeer meer in het informeren van de mensen in de eigen taal, dat is vooral voor nieuwkomers van belang.
- Maak meer gebruik van audiovisuele middelen. Filmpjes en social media hebben veel bereik. Wel moet het doel van de communicatie duidelijk zijn. Wat is de boodschap? Mensen bewust maken van de noodzaak aan energietransitie of dat er budget is voor isolatie?
- Ook werd geopperd dat er niet één maar meerdere toelichtingsbijeenkomsten georganiseerd moeten worden in bijvoorbeeld moskeeën of andere plekken die een rol spelen bij de desbetreffende gemeenschap.
- Maak stadsverwarming goedkoper.

Bewuster consumeren en reizen

In beide focusgroepen werd het beeld herkend dat de meeste mensen bij de aankoop van nieuwe spullen, maar ook bij de keuze van vervoer vooral op de prijs letten en soms op de kwaliteit. Er wordt niet veel gelet op de milieueffecten en veel mensen zijn ook niet op de hoogte van de milieueffecten van hun keuzes.

In de focusgroep met vrouwen wist meer dan de helft dat bijvoorbeeld wasmachines en koelkasten een energielabel hebben. Ze gaven dat voor hen de prijs doorslaggevend is. Als de prijs van producten met energielabel A zou dalen, zouden ze daarvoor kiezen. Bij voedsel wordt vooral gelet op versheid en de prijs. Bij de aankoop van vlees wordt daarnaast gelet op de vraag of het halal is.

Ze pleiten ervoor om meer producten, waaronder meer elektrische producten, textiel en voeding, van een energielabel te voorzien.

Wat betreft vervoer vinden de vrouwen het openbaar vervoer tekortschieten. Het is veel te duur, er zijn te weinig haltes, en het OV rijdt met een te lage frequentie. Terwijl de prijs omhooggaat, daalt de kwaliteit van dienstverlening. Bij een reis met twee personen is de

auto al snel goedkoper dan het OV. De vrouwen benadrukken dat dit niet alleen voor minima geldt, maar ook voor mensen met middeninkomens.

De deelnemers aan de focusgroep met mannen benadrukken dat voor alle vormen van consumptie de prijs bepalend zal zijn. Denken aan het milieu is een luxe die onbetaalbaar is. Zo lang duurzaam consumeren of reizen niet financieel aantrekkelijker wordt, verwachten de leden van deze focusgroep niet dat er een organisatie in staat zal zijn om mensen te overtuigen om het milieu als prioriteit te stellen bij het kopen van spullen.

Hergebruik van spullen

In beide focusgroepen herkennen ze het beeld dat veel mensen met een migratie- en vluchtelingenachtergrond spullen weggeven die ze niet meer gebruiken. Dat is vanzelfsprekend en doen ze vaak omdat ze het zonde vinden om spullen weg te gooien, maar ook uit culturele of om religieuze redenen. Zeker de eerste generatie migranten heeft echte armoede gekend en zit meer in hun natuur om zuinig met spullen om te gaan.

In de focusgroep met vrouwen deelden de vrouwen dat ze de meeste spullen aan de moskee of aan kledingbank geven. Soms wordt er ook vanuit de moskee gericht gevraagd om spullen voor een behoeftige. Deze vrouwen geven het liever weg, zodat het kosteloos terechtkomt bij de volgende gebruiker, dan dat ze het verkopen.

In de focusgroep met mannen werd ten slotte benadrukt dat het herstellen van spullen en recycling meer gestimuleerd moet worden.

Rechtvaardiger en inclusiever klimaat- en energiebeleid

In beide focusgroepen vinden de deelnemers dat het klimaatbeleid vooral rechtvaardiger kan.

In de focusgroep met vrouwen vragen de twee vrouwen met een koopwoning aandacht voor de middeninkomens. In hun ogen zijn er inmiddels veel voorzieningen voor lagere inkomens (die daar te weinig gebruik van maken), maar is het voor middeninkomens moeilijker geworden. De vrouwen vinden ook dat er te veel wordt bezuinigd op zorg, onderwijs, kinderopvang en OV.

In de focusgroep met mannen vinden deelnemers dat het klimaat- en energiebeleid vooral gericht is op de hogere inkomens. Ook in deze groep wordt aandacht gevraagd voor de middeninkomens. Verder wordt in deze groep, die vlak na de Tweede Kamerverkiezingen werd gehouden, de vraag gesteld wat de gevolgen zullen zijn van de verkiezingsuitslag voor het klimaat- en diversiteitsbeleid.

4. Gezamenlijk advies

Samen met de bevindingen hierboven komen we tot de volgende zes adviezen. Deze zijn door Alliantie Inclusieve Energietransitie en Sterk uit Armoede gezamenlijk opgesteld.

1. Garandeer bestaanszekerheid

Bestaansonzekerheid staat duurzaam gedrag op meerdere punten in de weg. Te weinig geld bemoeilijkt duurzaam gedrag. Bestaansonzekerheid is daarnaast veel meer dan financiële armoede. Als mensen uit de overlevingsstand en uit gevoelens van onmacht, stress en perspectiefloosheid komen, krijgen ze ruimte duurzamere keuzes te maken.

- Zorg dat het sociaal minimum omhooggaat. Dat geeft rust en ontstrest.
- Zorg dat regelingen en ondersteuningsmogelijkheden overzichtelijk, toegankelijk én duurzaam/voorspelbaar worden. Maatwerkgericht. Zodat er met vertrouwen gebruik van kan worden gemaakt.
- Spreek niet over 'toeslagen', want dit zijn 'besmette termen' waar veel mensen verre van willen blijven.
- Maak regelingen universeler en eerlijker zodat er niet te grote verschillen zijn tussen gemeenten (waarbij maatwerk wel mogelijk is). Nu wordt maatwerk vooral ingevuld als ruimte voor eigen beleid voor de gemeente, niet voor ondersteuning op maat van de inwoner. Ondersteun gemeenten in wat de betekenis is van maatwerk en de wijze waarop bewoners zich in eigen kracht kunnen voelen (en deel bestaande *good practices* op dit gebied)

2. Luister, betrek en koppel terug naar bewoners

Versterk het (maken van het) landelijke beleid, door op zoek te gaan naar wat mensen beweegt, helpt en vooral ook belemmert (zowel in hun eigen leefwereld als in de systeemwereld aan wetten, regelingen, onduidelijkheid), zodat het nieuwe beleid beter aansluit bij wat mensen nodig hebben. Er zijn goede voorbeelden van energiefixers die uit de buurt zelf afkomstig zijn, breed kijken en naast bewoners gaan staan, waardoor mensen zich in hun kracht voelen staan.

Dichtbij - kennis en regie bij de bewoners

- Start in de wijken en dorpen, bij de mensen.
- Vanuit de vraag waar behoefte aan is.
- Met ondersteuning die praktisch is en op meerdere terreinen.
- Faciliteer dat sleutelfiguren en ervaringswerkers, samen met professionals, lokaal de mensen kunnen bereiken. Besef dat de investering die de overheid hierin doet impact heeft op meerdere beleidsterreinen als je het vertrouwen weer kunt winnen en vasthouden.
- Gebruik (beeld)taal die letterlijk en figuurlijk verstaan wordt, die aansluit bij de belevingswereld en bij culturele en religieuze achtergronden. Werk met 'rolmodellen' die voor verschillende groepen herkenbaar zijn.
- Koppel terug: Informeer bewoners wat er gebeurt en is gebeurd met hun behoeften, wensen en ideeën.
- Het is sterk aan te raden lokale en landelijke bewoners- en burgerinitiatieven financieel te ondersteunen. Daarmee laat je als overheid zien dat je dichtbij de mensen staat,

inclusie bevordert, initiatieven van onderop steunt en samenwerken stimuleert. Er zijn al veel bewoners- en burgerinitiatieven. Financiële steun voor al hun inspanningen, betaalt zich dubbel en dwars uit.

3. **Kantel het beleid: menselijk, integraal en rechtvaardig**

Vergroten van bewustzijn en duurzaam gedrag, krijg je niet voor elkaar door 'vanuit de top te zenden'. Maar 'dichtbij' te zijn in het kleine. Bijvoorbeeld:

- Contact met vertrouwde gezichten in de eigen omgeving.
- Dichtbij op kleine schaal mogelijkheid te hebben tot duurzaam gedrag (in de 'nette' wijken zijn er betere mogelijkheden voor afvalverzameling dan in armere wijken. Bedenk bijvoorbeeld ook dat veel mensen geen auto hebben om grofvuil weg te brengen).
- Dichtbij en klein; bijvoorbeeld in gesprek te gaan met kinderen over wat zij leren op school
- Stimuleer gemeenten om samenwerking mogelijk te maken/ aan te jagen, over de schotten heen (Wmo, Jeugdwet, Participatiewet, schuldhulpverlening, vroegsignalering) tussen lokale dienstverleners die achter de voordeur komen of die in de eerste lijn met inwoners in contact staan (huisarts, apotheek).
- Maak het beleid integraal. Eén van de gesprekspartners kwam met de metafoor van een trein die hulpwielen krijgt, maar daarvan één van een racefiets, één van een tractor en één van een auto; deze trein rijdt niet. Mensen die moeite hebben om rond te komen en/of aan te sluiten, hebben vaak problemen op meerdere terreinen. Echter ze krijgen te maken met een woud aan (vanuit gesegmenteerd beleid) regelingen en instellingen. Ze krijgen van iedereen hulp, maar alle hulp bij elkaar werkt voor hen niet.
- Minder vaart waar nodig, zodat mensen aan boord kunnen komen. Neem de tijd, zodat mensen vanuit overtuiging meedoen en niet vanuit toegeeflijkheid, het zich verplicht voelen of omdat het een "quickfix" is.
- Verdeel de lasten en de baten eerlijk. Het gevoel dat 'wij worden gepakt en niet de grote vervuilers', versterkt uitsluiting; laat zien dat iedereen eerlijk moet bijdragen.
- Zorg dat winkeliers en fabrikanten minder plastic gebruiken; het voelt oneerlijk dat we een plastic toeslag moeten betalen en niet de boodschappen kunnen doen zonder dit plastic (alternatieven zijn te duur of te ver weg).

4. **Stimuleer verduurzaming van woningen**

Subsidies op duurzaamheid komen het meest terecht bij de mensen die financieel (meer) draagkrachtig zijn, waardoor de kloven groter worden. Verklein de kloven door:

- Sociale huurwoningen in snel tempo te verduurzamen (verplichting). Wij kunnen de woningcorporaties op verzoek bijstaan als ze de 70% instemming-grens niet halen.
- Particuliere verhuurders aan te zetten/ te verplichten tot isolatie van de woningen.
- Mensen in armoede met een eigen huis op maat tegemoet te komen met de mogelijkheid te investeren in duurzame maatregelen, waarbij de besparing vooraf wordt meegenomen.

5. **Netwerk van bewoners**

Alliantie Inclusieve Energietransitie en Sterk uit Armoede hebben de mogelijkheid om via hun netwerk en aanpak, mensen te bereiken die de overheid slecht tot niet weet te bereiken. In de voor dit onderzoek gevoerde gesprekken, bleek hoe groot de verrassing én

waardering is, dat de landelijke overheid luistert naar hun mening. Via vertrouwde personen en organisaties die de leefwereld, de focus (prioriteiten) en de taal (letterlijk maar ook als drager van cultuur en in de nuances) kennen.

Ons advies: geef hieraan een vervolg, waarbij het naar elkaar luisteren twee kanten op zou moeten gaan. Wij hebben ideeën over het gezamenlijk (en met anderen) opzetten van lokale 'pools' van de leefwereld. Waarin we mensen bereiken, betrekken, activeren, kansen en perspectief bieden en daarmee de mogelijkheid om, met meer vertrouwen, deel te nemen. En die vervolgens op hun beurt, betaald, zich weer gaan inzetten voor anderen in hun omgeving.

Onze oproep; Steun ons hierbij! En faciliteer de beweging van onderop van mensen zelf.

6. Van onderop aan de top

Zorg voor een effectieve manier om het versnipperde veld van lokale en landelijke bewoners- en burgerinitiatieven bijeen te brengen, van elkaar te leren, te borgen en te verspreiden.

Bijlage: Verslag Top van Onderop

Energiearmoede: Het perspectief van Nederlanders met een migratieachtergrond en mensen in armoede

Tekst: Ewoud Butter

Op de foto: Houria (links) en Riane (rechts). De foto is gemaakt door Dieuwertje Walch van het Klimaat Verbond

'Mensen die in armoede leven, leven vaak door de nood gedwongen al heel duurzaam. Als je in armoede leeft, dan heb je geen spaarpotje, geen buffer. Dan zet je vanzelf de thermostaat laag, eet je amper vlees, doe je overbodige apparaten uit en heb je geen geld voor een auto of voor vliegvakantie'. Aldus Thomas de Boer, directeur van de Stichting Sterk uit Armoede op 6 december tijdens een workshop op ['de Top van Onderop'](#). Deze top werd georganiseerd door het Nationaal Klimaat Platform (NKP) en had als doel om aan breed publiek te laten zien dat 'het in Nederland bruist van de succesvolle duurzame initiatieven.'

[Sterk uit Armoede](#), een emancipatiebeweging van, voor en door de mensen in armoede, verzorgde op deze top samen met de Alliantie Inclusieve Energietransitie (AIE) een workshop onder leiding van Felix Wolf (Nationaal Klimaat Platform). Centraal in deze workshop, die door ruim 90 mensen werd bezocht, stond de vraag hoe Nederlanders met een migratie- en vluchtelingenachtergrond en mensen in armoede kijken naar de klimaat- en energietransitie.

Gespreksleider Felix Wolf benadrukte tijdens zijn introductie dat het NKP streeft naar versnelling en verbinding in de energietransitie, met bijzondere aandacht voor degenen die ver van deze transitie af staan. Organisaties als Sterk uit Armoede en de AIE spelen daarbij een belangrijke rol. In opdracht van het NKP hebben beide organisaties onderzoek gedaan en gezamenlijk gesprekken gevoerd met ongeveer 200 mensen.

Alliantie Inclusieve Energietransitie

Habib el Kaddouri van de AIE vertelde dat na de stijgende gasprijzen ten gevolge van de oorlog in Oekraïne pijnlijk duidelijk werd dat veel gezinnen met een migratie en vluchtelingenachtergrond te maken hebben met energiearmoede. Ook bleek dat veel van de informatie over verduurzaming en energiebesparing deze groepen niet bereikt, omdat de informatie vaak moeilijk toegankelijk is en geen rekening houdt met culturele en religieuze achtergronden. Om te zorgen dat de voorlichting bij deze groepen beter aankomt en om ze te betrekken bij gesprekken over beleid en projecten werd vorig jaar met een breed landelijk netwerk van migranten en vluchtelingenorganisaties de AIE opgericht.

Riane en Houria

'Op zondag bleef ik vroeger met mijn kind een hele dag in bed om de verwarming niet aan te hoeven doen'

Het grootste deel van de workshop werd gevuld door Riane Kuzee-Hoogeveen (ervaringswerker van Sterk uit Armoede) en Houria Tourich (stichting Pauw) die met veel voorbeelden en humor schetsten waar de groepen 'met afstand tot de klimaattransitie' tegenaanlopen.

Riane Kuzee-Hoogeveen vertelde uit eigen ervaring. Ze leefde als alleenstaande bijstandsmoeder een tijd in armoede. 'Op zondag bleef ik vroeger met mijn kind een hele dag in bed om de verwarming niet aan te hoeven doen', vertelde ze. Houria Tourich werd als actieve burger benaderd voor een cursus over energie en klimaat. Ze was op dat moment nog helemaal niet zo bewust met het klimaat bezig. 'Ik had de thermostaat op 35 graden staan', laat ze weten. Na deelname aan de cursus van werd ze wel bewuster. Tegenwoordig geeft ze voorlichting over mogelijke energiebesparing.

Riane en Houria benadrukten in hun voorbeelden dat veel mensen vooral aan het overleven zijn. Hun gedrag wordt in eerste instantie bepaald door een kleine portemonnee. Ze besparen op de energierekening door soms heel drastisch het gebruik van apparaten en verwarming te beperken, ze reizen amper, ze gooien niet snel spullen weg en ze geven weinig uit aan vervuilende spullen. De drempel om te investeren in isolatie is te hoog wanneer daarvoor geld geleend moet worden.

'Wanneer het taalgebruik niet te begrijpen is, dan haken mensen af.'

Zowel Riane als Houria constateerden dat veel informatie over de energie- en klimaattransitie niet toegankelijk is. Riane: "De taal is belangrijk. Brieven zijn vaak te ingewikkeld. Wanneer het taalgebruik niet te begrijpen is, dan haken mensen af.' Houria wil weten wie van de aanwezigen zijn jaarenergier rekening echt goed begrijpt. Een paar mensen steken hun hand op. 'Zie je wel, dat zijn er maar weinig', concludeert ze.

Woordgebruik is belangrijk. Riane laat weten dat ze moeite heeft met de term 'energiearmoede'. 'Er is helemaal geen energiearmoede', zegt ze. 'Er is namelijk genoeg energie. Maar waar wel sprake van is, is energieongelijkheid. De toegang tot energie is niet gelijk verdeeld. Dat moet veranderen.'

Uit het onderzoek van de AIE, dat binnenkort gepubliceerd wordt, blijkt dat voor veel Nederlanders met een migratie- en vluchtelingenachtergrond de drempel om een toeslag aan te vragen hoger is geworden sinds het toeslagenschandaal. 'Let op, geen Toeslagenaffaire', benadrukt Houria. 'Een affaire is iets incidentieels tussen twee mensen, dit ging structureel om hele groepen.'

'Veel mensen die ik ken zullen voor jullie de deur niet opendoen. Maar als ik erbij ben, dan doen ze dat wel.'

Wat het overbrengen van informatie bemoeilijkt is dat het wantrouwen in de overheid en instanties, onder andere door het Toeslagenschandaal, is toegenomen. Riane legt uit: 'Mensen doen niet graag de deur open voor iemand in een pak. Het kan de gemeente zijn, een deurwaarder, een verkoper. In ieder geval iemand die iets van je moet, of iets van je wil hebben.'

Houria spreekt vervolgens de zaal rechtstreeks aan: 'Als ik naar jullie kijk, dan zie ik een zaal met witte mensen, en ik kan jullie vertellen: veel mensen die ik ken zullen voor jullie de deur niet opendoen. Maar als ik erbij ben, dan doen ze dat wel. Jullie moeten dus organisaties of personen inhuren voor wie de deuren wel opengaan.'

Houria heeft meer concrete tips: 'Ga praten met de sleutelfiguren, ga de wijk in. Ook ambtenaren. Kom je kantoor uit. Pak je laptop en ga bijvoorbeeld in een buurthuis zitten. Vraag de mensen met een open houding wat ze nodig hebben. En wanneer je bij mensen binnenkomt. Kijk eerst wat ze, misschien noodgedwongen, al doen en benoem dat. Afval scheiden, zuinig met energie. Geef daarna tips wat beter kan.'

In januari verschijnen de onderzoeksrapporten van AIE en Sterk uit Armoede die in opdracht van NKP zijn uitgevoerd op de website van het NKP en van de afzonderlijke organisaties.

Dit artikel verscheen eerder op de website van de AIE: alliantieinclusieveenergietransitie.nl

BIJLAGE: Interviewprotocol; tips en vragen voor de interviewers

Wat fijn dat je meewerkt aan het verkennende onderzoek dat de Alliantie Inclusieve Energietransitie (AIE)² en Sterk uit Armoede uitvoeren voor het Nationaal Klimaatplatform uitvoeren. In dit document vind je achtergrondinformatie over het onderzoek. Verder geven we een aantal tips voor de interviews en vind je in dit document de interviewvragen. Het is belangrijk dit vooraf goed door te lezen.

Wat is het doel van dit onderzoek?

Vanwege klimaatverandering moeten we in Nederland minder energie gaan gebruiken. De overheid wil minder energie gebruiken uit fossiele brandstoffen als olie en gas en meer energie gebruiken uit andere bronnen zoals zonne-energie en windenergie. Dit noemen we de energietransitie.

Alle Nederlanders hebben te maken met deze energietransitie en klimaatverandering, maar niet alle Nederlanders worden hierover gehoord. Met deze verkenning willen we Nederlanders aan het woord laten die door onze organisaties goed bereikt kunnen worden. We willen met de interviews horen wat de kennis, beelden, emoties, houdingen en (on)mogelijkheden van deze Nederlanders zijn met betrekking tot de klimaat- en energietransitie. Tegen welke problemen lopen ze aan en wat voor suggesties hebben ze?

Wat doen we met de resultaten?

In totaal spreken we meer dan 100 mensen, verspreid over het land. De resultaten zullen we opschrijven in een rapport dat we delen met het Nationaal Klimaatplatform en met het kabinet.

Door wie worden de interviews uitgevoerd?

De interviews worden uitgevoerd door mensen die onze doelgroepen goed kennen. Ze komen zelf vaak voort uit de doelgroepen, kennen hun belevingswereld goed en weten hoe ze gevoelige kwesties kunnen bespreken. Niet alle interviewers zijn ervaren interviewers.

Wie worden geïnterviewd?

Het is ons doel dat de geïnterviewden samen een divers samengestelde groep vormen. Let hierbij op gender (man/vrouw), leeftijd, woonsituatie, opleidingsniveau (accent op praktisch opgeleiden).

Waar vinden de interviews plaats?

Als het kan proberen we mensen live te interviewen. Dat werkt vaak beter dan digitaal. Als iemand in de buurt woont, spreek dan af in een omgeving die die persoon prettig vindt. Bij hem of haar thuis, op een plaats waar hij of zij graag komt of ergens anders. Het is prettig wanneer de omgeving niet te onrustig is. Wanneer iemand verder weg woont of liever digitaal geïnterviewd wordt, dan kan het ook via Teams, Google Meet, Zoom e.d.

² Dit is een samenwerkingsverband van: Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders (SMN), Inspraakorgaan Turken (IOT), Federatie van Somalische Associaties Nederland (FSAN), Stichting Ocan van Caribische Nederlanders, Vluchtelingen-Organisaties Nederland (VON), en het Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten (NOOM).

Hoe verlopen de interviews?

De interviews zijn 'semigestructureerd'. Dit betekent dat we enkele vragen van tevoren bedacht hebben. Die vragen vind je verder in het document. De volgorde waarin deze clusters van vragen gesteld worden kun je veranderen. Je mag ook extra vragen stellen om meer te weten te komen.

Objectief onderzoek

We proberen zo objectief mogelijk onderzoek te doen. Als interviewer mag je daarom niet duidelijk maken wat jij een goed antwoord of een slecht antwoord vindt. Dan bestaat het risico dat de geïnterviewden gaan vertellen wat ze denken dat jij wilt horen. Je moet daarom proberen je vragen zo neutraal mogelijk te formuleren.

Wanneer iemand een vraag niet begrijpt, kun je ter verduidelijking een voorbeeld geven. Let op dat je dat ook zo neutraal mogelijk doet.

Gesprekken in de eigen taal

Wanneer je het interview in de eigen taal voert, bedenk dan vooraf hoe je de vragen stelt en hoe je moeilijke begrippen omschrijft.

Opnemen of aantekeningen maken?

Neem het gesprek op als dat mogelijk is. Bewaar de opname goed. Zorg ervoor dat je ook aantekeningen kunt maken (op papier of op een laptop). Dit helpt je bij het verslag doen van de antwoorden. Probeer binnen 1-2 dagen een verslag te maken. Dan weet je nog het beste wat je met je aantekeningen bedoelde.

Wanneer je het gesprek opneemt zijn er programma's beschikbaar die heel behulpzaam zijn bij het uitwerken. Een voorbeeld is 'my good tape', daar kun je met een gratis abonnement drie interviews per maand laten uitschrijven: <https://www.mygoodtape.com>

Aan wie moet ik het verslag sturen en voor wanneer?

Dat hoor je van de coördinator die je heeft benaderd om mee te werken aan dit onderzoek. De afgesproken deadline is: **vrijdag 27 oktober**. Dan moeten alle verslagen binnen zijn.

Tips voor de voorbereiding van het interview

- Zorg – indien mogelijk - voor een rustige omgeving
- Maak een printje van de vragenlijst en zorg dat deze klaarligt
- Neem het doel van het onderzoek en de vragenlijst nog even door.
- Het is fijn om alle vragen te stellen. De vragen onder kopjes E en F kun je, afhankelijk van geïnterviewde, in geval van tijdnood eventueel weglaten.
- Zorg dat je spullen waarmee je verslag wil doen van het interview klaarliggen:
 - als je wil opnemen met je telefoon, is deze voldoende opgeladen?
 - Als je op een laptop aantekeningen maakt: is deze opgeladen?
 - Heb je pen en papier bij je om aantekeningen te maken?

Het interview

De introductie op het interview

1. Verwelkom de geïnterviewde en stel de geïnterviewde op zijn/haar gemak. Vraag eventueel of je mag tutoyeren (of je tegen iemand 'je' mag zeggen in plaats van u)
2. Vertel over het doel van het interview. Je kunt daarvoor deze tekst gebruiken:

De Alliantie Inclusieve Energietransitie, een samenwerkingsverband van migrantenorganisaties en vluchtelingenorganisaties, is door het Nationaal Klimaatplatform gevraagd om een verkennend onderzoek te doen.

Vanwege klimaatverandering moeten we in Nederland minder energie gaan gebruiken. De overheid wil minder energie gebruiken uit fossiele brandstoffen als olie en gas. De overheid wil meer energie gebruiken uit andere bronnen zoals zonne-energie en windenergie. Dit noemen we de energietransitie.

Alle Nederlanders hebben te maken met deze energietransitie en klimaatverandering, maar niet alle Nederlanders worden hierover gehoord. Met dit interview wil ik graag uw mening en ervaring horen.

Ik wil graag van u horen wat u vindt van verduurzaming, klimaat en de energietransitie. Maar ook wat dat voor u in het dagelijks leven betekent. Lukt het u bijvoorbeeld om energie te besparen of om rekening te houden met het klimaat? Maakt u gebruik van hulp of van subsidies van de overheid? Tegen welke problemen loopt u aan en wat voor ideeën heeft u om die problemen op te lossen? We willen uw ervaringen horen en van u leren.

In totaal spreken we meer dan 100 mensen, verspreid over het land. De resultaten zullen we begin november opschrijven in een rapport dat we delen met het Nationaal Klimaatplatform en met het kabinet.

3. De resultaten worden anoniem verwerkt. Niemand zal met naam of op een andere manier herkenbaar vernoemd worden.
4. Het interview zal niet langer dan 1,5 uur duren.
5. U hoeft niet iedere vraag te beantwoorden.

(Tip: Vertel hoe je verslag van het interview zult doen. Wanneer je het interview wil opnemen, vraag dan toestemming en benadruk nogmaals dat de resultaten anoniem verwerkt worden. Vertel het ook wanneer je ondertussen in een schrift of op je laptop meeschrijft.)

A. Kennismakingsvragen

De eerste vragen zijn bedoeld als introductie.

- Hoe heet u?
- Wat doet u in het dagelijks leven? (werk, studie, iets anders)
- Hoe oud bent u? (als je het onbeleefd vindt om te vragen, maak dan een schatting)
- Wat voor opleiding heeft u gehad?
- Hoe woont u (huur of koopwoning)?
- Bent u vaak thuis?
- Hoeveel mensen wonen er in uw woning? Woont u alleen of woont u samen met partner, kinderen, ouders, grootouders?
- (voor de interviewer: noteer ook waar het gesprek plaatsvindt)

B. Introductievragen op het onderwerp

Nu een paar algemene vragen over klimaat en energie.

1. Waar moet u aan denken als ik de woorden 'klimaat', 'energie' en 'verduurzaming' gebruik?
2. Bespreekt u dit soort zaken over klimaat, duurzaamheid en energie ook met uw huisgenoten of andere mensen?
 - o Hebben ze dezelfde opvattingen of zijn er verschillen?

C. Vragen over energie- en watergebruik

De volgende vragen gaan over uw uitgaven voor energie:

1. Bent u tevreden over het bedrag dat u betaalt voor energie?
 - a. Waarom wel of niet?
2. Wat voor gevolgen heeft de energierekening voor uw dagelijks leven en financiën?
 - a. Zijn er dingen die u niet meer kunt doen?
 - b. Maakt u zich zorgen over de toekomst?
3. Lukt het u om uw huis op een fijne temperatuur te houden?
4. Heeft u geprobeerd om uw energierekening te verlagen?
 - a. Hoe heeft u dat gedaan?
 - b. Lukt dat?
 - c. Heeft u hulp gekregen? Van wie?
 - d. Tegen wat voor soort belemmeringen loopt u aan?
5. Bent u het afgelopen jaar veranderd van energieleverancier? Bent u daar tevreden over?
6. Weet u waar u hulp kunt krijgen om u te helpen met energiekosten en besparingen?
 - a. Maakt u daar gebruik van? Waarom wel, waarom niet?
 - b. Als u energietoeslag hebt ontvangen, waar heeft u dat aan besteed?
7. De overheid adviseert minder water te gebruiken, bijvoorbeeld door korter te douchen. Waarom is dat denkt u nodig? Lukt het ook? Waarom wel of niet?

D. Gebruikte spullen

De volgende vragen gaan over de producten die u gebruikt heeft.

1. Gooi je je afval gescheiden weg?
 - a. Waarom kies je ervoor om afval te scheiden? Of waarom niet?
 - b. Heeft het scheiden van afval invloed gehad op hoe je denkt over het milieu?
2. Wat doet u met spullen die u niet meer gebruikt. Geeft u uw spullen een tweede leven? Bijvoorbeeld door ze op een andere manier te gebruiken, te (laten) repareren of ze aan iemand anders te geven.
 - a. Kunt u hiervan een voorbeeld geven?
 - b. Waarom wilt u dit doen?
 - c. Zijn er bepaalde problemen of uitdagingen die u tegenkomt bij het hergebruiken van spullen?
 - d. Waar let u op bij het kopen van voeding, kleding, apparaten?

E. Gezondheid & welzijn

De volgende vraag gaat over uw gezondheid en klimaat en energie.

- a. Hebben u of uw huisgenoten ooit gezondheidsproblemen gehad die te maken hebben met het klimaat of de energietransitie. (Denk bijvoorbeeld aan stress of aan klachten vanwege warmte, vocht, droogte?)
- b. Zijn er specifieke gezondheidsomstandigheden binnen uw huishouden die van invloed zijn op de manier waarop u energie bespaart?

F. De milieu-effecten van aankopen en vervoer

1. Denkt u bij de dingen die u gebruikt of koopt wel eens aan de effecten die ze kunnen hebben op het milieu? Denk bijvoorbeeld aan het energielabel van huishoudelijke apparaten of de keuze voor vervoer (auto, fiets, openbaar vervoer of vliegreizen).

G. Vragen over sociale rechtvaardigheid

1. Heeft u het gevoel dat de regels en de voorzieningen die bedacht worden door de overheid eerlijk zijn?
2. Vind je het klimaatbeleid inclusief genoeg?
 - a. Wordt iedereen voldoende betrokken bij het klimaatbeleid?
 - b. Als dat niet het geval is, wie zouden er meer betrokken moeten worden?
3. Bent u betrokken bij acties tegen klimaatverandering of acties in een ander land?

H. Slotvraag:

- Is er iets wat u graag zou willen delen dat tijdens het interview niet aan bod is gekomen?
- Wat voor advies zou u willen geven aan de minister of beleidsmakers met betrekking tot klimaat, energie en duurzaamheid?